

կատկած հալը խառն պէտք է լինի. մի ժամանակ դողութեան, աւաղակութեան մէջ լալոնի էր մեր հարեան Համամլի գիւղը, իսկ ալժմ Մեծ-Ղարաքիլիսան բարձր է կանգնած նրանից: Գողերը, աւաղակները աչքերն իս առաջն է. գիտենք, ճանաչում ենք, երբեմն էլ բռնում ենք նրանց, սակայն բարեկամութիւնից, խաթրից, երկիւղից և կամ անտարբեր ու անուշադիր լինելուց չենք վստահանում ձեռք տալ նրանց, որով և ապացուցանում ենք, որ ինքներս անամօթներ ենք, ինքներս նրանց պաշտպանողներ ենք, ուրեմն և՛ գող և՛ դողակիցներ, և պատճառներ ենք շարլատանների շատանալուն: Դեռ դարունը ճոր է բացել՝ ալն ինչ բաղմաթիւ գողութիւններ և աւաղակութիւններ են պատահել, գողանում են աղքատի մի լուծ եղը, մի լուծ գոմէշը, մի կովը, ապրելու միակ պալմանները, որի հետ կապած է նրա ընտանիքի կեանքը. և ալսպիսի անգթութիւնների վերաջ մեր գիւղական վարչութիւնները շատ թույլ և անտարբեր աչքով են նայում. միթէ կարող են արդարանալ՝ երբ գողութիւնը, սպանութիւնը լսում տեսնում են՝ և խիստ միջոցների չեն գիմում մերկացնելու համար. համարձակ կարող եմ ասել, որ ալսպիսի թուլութեան և անլուրջ դեկավարութեան հաղիւ թէ մարդ երբ և իցէ հանդիպի:

13 մայիսի, 1893 թ. Մեծ-Ղարաքիլիսայ:

II

ՍԵՒ ԺՈՂԻ ԱՓԵՐԻՑ

Յ. ՄՈՒՐԱԴԵԱՆՅԻ

Գաղթիւ և պանդխտել հալրենիքից՝—ահա ալն միակ ճանապարհը, որին գիմում է հալածւած թիւրքահալը, երբ նեղութիւններն ու տուրքերը պաշարում են նրան:

Մի կողմ թողնելով պանդխտութեան ալն հաղարաւոր փորձերը, որ լինում են վերջին ժամանակներս թիւրքա-Հալաստանի ներքին կենտրոնական նահանգներից դէպի Կովկաս, Կ. Պոլիս, Ամերիկա, եւ թէ ալս և թէ իմ լաջորդ նամակներովս խօսելու եմ մասնաւորապէս թիւրքահալ ալն գաղթական շարժումների մասին, որ ուղղւած են Սև-ծովի հարաւային Անատոլիական ափերից—դէպի Կովկասեան արեւելեան ափերը:

Ապրելով ինքս Սև ծովի ափերի հալ գաղթականների մէջ և լարաբերութեան մէջ լինելով ափերի բոլոր տարագրւած թիւրքահալ գաղթականների հետ, ալսուհետև համակրելի «Մուրճ»-ի միջոցով ես կաշխատեմ ժամանակ առ ժամանակ տեղեկութիւններ տալ մեր գաղթական աշխարհից՝ թիւրքահալների նորանոր գաղթական շարժումների մասին, նրանց հալրենական ներկալ տնտեսական տխուր կացութեան և այն պատճառների վրալ, որոնք թիւրքահալին հեռացնում են իր խեղճ հալրենիքից:

Սկսած Սուխումի մօտերքից մինչև Անապա, Մալկոպ և Եկատերինոգար, Կովկասեան ափերի ամբողջ երկարութեան վրալ դուք կը տեսնէք իրարից հեռու նստած հալ գաղթականների ցիրուցան խմբեր՝ Անատոլիակի ափերից եկած: Կովկասեան ափերի բազմացեղ և բազմալեզու գաղթականների մէջ հալ գաղթականը մինչև ալսօր էլ դեռ պահպանել է իր ցեղալին և հալրենաւանդ ինքնուրոյնութիւնը: Հագուստը, բարբառը, բարքերը, նիստ ու կացը՝ սրանք բոլորն էլ ասում են ձեզ, որ ալդ մարդիկը թիւրքիալից են եկել, օտար երկրի ծնունդ են, ուրիշ պայմանների տակ մեծացած:

Նրանք վաղուց են սկսել գաղթել դէպի մեր երկրի ափերը: Վաթսունական թւերի սկզբներից արդէն նրանք սկսում են գալ ալս կողմերը:

Գաղթականների մեծ մասը Տրապիզոնի ճահանգի հալաբնակ գիւղերից են, մի փոքր մասն էլ Սինոպի կողմերից: Գաղթականութիւնը շարունակում է. դեռ մինչև ալսօր էլ նորանոր գաղթականներ են գալիս Անատոլիական ափերից դէպի մեր կողմերը: Թիւրքական հալածանքների վերջ չեղաւ և, խաղաղասէր հալի համբերութիւնը հատած, օտարութիւն է դիմում, չկարողանալով իր թշաւ հալրենիքում մի կտոր հաց ճարել և իր սիրած խաղաղութիւնը գտնել:

Թիւրքահալ պանդուխտները մեծ բազմութիւնով սկսել են վերջին տարիներս գալ: Նրանք գալիս են նոյն տեղերից, ինչ որ ընտանիքով գաղթողները և մնում էլ են նրանց մօտ, Սև ծովի հալագաղթ գիւղերում: Պանդուխտները գալիս են մենակ, մէկ-մէկ, կամ խմբով՝ մի քանի հոգով: Չէք գտնի հալ գաղթականների մի գիւղ, ուր պանդուխտներ չլինին:

Մի քանի տարի առաջ՝ երբ ես ալցելում էի Սև ծովի ափերի հալ գաղթականներին, հալ պանդուխտների թիւը 400-ի էր հասնում: Իսկ ալսօր դուցէ հազարից էլ աւելի լինի: Գաղթականների հետ միասին պանդուխտների թիւն էլ է աւելացել: Մի կողմից հալրենիքի տնտեսական նեղ վիճակը, միւս կողմից իրանց գաղթական հալրենակիցների համաատաբար ապահով կացութիւնը՝ շատերին է քաշում դէպի Կովկասեան ափերը:

Այս դարուն սկսելուն պէս՝ համարեա ամեն շաբաթ մինչև ալսօր նոր-նոր գաղթականներ և պանդուխտներ են գալիս Սուխումի կողմերը։ Եթէ հարցուփորձէք եկտրներին, կիմանաք որ նրանցից շատերը, համարեա ամենքը հայրենիքում պարտք են անում և այնպէս են գալիս ալս կողմերը, որովհետև ալքան ճանապարհ գալու անգամ փող չեն ունենում։ Շատերը տոբալած են լինում մեծ տոկոսով պարտքի տակ ընկնել թէ ինչ է՝ մի կերպ կարողանան մեր կողմերն անցնել։ Նրանք բոլորն էլ լուս են դնում, որ Կովկասեան ավերում մի առ ժամանակ մնալուց չեսույ, թէ պարտքերը կը տան և թէ մի քիչ գումար էլ չես կը տանեն։ Իրաւի նրանց լուսերը դռնէ մինչև ալսօր արդարացել են։

Ալսօր Սև ծովի Կովկասեան ավերը և մասնաւորապէս Սուխումի շրջանը թուրքունի արդիւնաբերութիւնով տնտեսական մեծ առաջադիմութիւն է անում։ Թուրքունը լաւ արտահանում է. երկրագործի աշխատանքը լաւ վարձատրւում է, այն ինչ բանւոր չէ ճարւում ալս կողմերը բանւորների մեծ պահասութիւն է զգացւում։ Այդ է պատճառը, որ պանդուխտները համարեա ծովափը ելնելուն պէս, տալարկութիւններ են ստանում, գործ և աշխատանք են գտնում։ Գոնէ մինչև ալսօր Սուխումի կողմերն եկողներից ոչ մէկը պարապ չէ մնացել. ամենքն էլ գործի վրայ են և շատ էլ ձեռնտու պայմաններով։

Նրանցից շատերը մտնում են իրանց հայրենակից գիւղացիներին մօտ ծառայի պաշտօնով, մասնակցելով նրանց բոլոր երկրագործական աշխատանքներում։ Աւելի փորձածները և թուրքունի գործին հմուտները մտնում են առանձին պալմանով—նրանց հետ թուրքունն ցանում և վերջը մեծ մասամբ թուրքունի մի երրորդ մասը ստանում։ Սա աւելի ձեռնտու է լինում շատ անգամ, քան ծառալ մտնելը։

Թէ ծառաները և թէ թուրքունից մաս ստանալու պալմանով մտնողները ընդհանրապէս լաւ պայմանների մէջ են։ Իրանց ծանօթ հայրենական շրջան, նոյն տունը, նոյն սովորութիւնները, նոյն կենցաղը, նոյն բարքերը, ինչ որ տիրում են իրանց գիւղերում։ Այս բոլորի վրայ աւելացնենք և այն, որ լաւ էլ վարձատրւում են։ Ուրիշ տարիներում ալգալիսի ծառաների ամսական վարձը 10 ռուբլին չէր անցնում. սովորաբար ծառայի տարեկան վարձը 100 ռուբլի էր լինում։ Այս տարի ալգալիսի ծառալ չի գտնուում. ամսական 15 ռուբլուց պակաս ոչ ոք չի համաձայնում մնալ։ Սրա վարձն էլ բաւական բարձրացել է։ Հիմա որ աշխատանքի ալքան էլ թուրք ժամանակը չէ, 70 կոպէկ օրավարձ են պահանջում. ամառը, երեխ, մի ռուբլիով էլ չեն համաձայնի։ Ալգալիս վարձատրութեան հետ նրանք ստանում են բնակարան, ուտելիք և շատ անգամ տրեխներն էլ հետը։ Պանդուխտը ամբողջ տարին համարեա ոչինչ ծախս չի ունենում։ Նրա ծախսը միայն հայրենիքից գալ-գնալն է։ Ինչ խօսք որ

ալդ հանգամանքը շատերին կարող է գրաւել, նոյն իսկ անպիսիներին, որոնք տնտեսապէս շատ էլ մեծ նեղութեան մէջ չեն հալընիքում:

Բալց և անպէս էլի պանդխտութեան գլխաւոր պատճառը — հալընիքից ստացած հարկւրաւոր նամակներ են անցել ձեռքս, որոնց ամենքի մէջ էլ հալը իր սև օրերն է լալիս: Սրտածմլիկ տողեր են դրանք... Մէկը գրում է, թէ իրանց միակ կովը ծախել է պարտքի պատճառով, միւսը տուրքերի համար եղներն է տւել, որի կալքն են խլել. մի ուրիշը դանդաղում է, որ ուտելու հաց չունի, գարի և վարսակ են ուտում... Հապա չեմ ասում ընտանեկան դժբաղտութիւնները, եթէ պատահած են լինում, և բոլորի վերջն էլ խնդիր-աղաչանք, ուղղած իրանց կարօտալի պանդխտին, որ շտապէ հասցնել իրանց արքան-արքան ոսկի, որ սովամահ չլինին, որ պարտքի և միւս կարիքների տան, Նրբեմն էլ պանդխտին պարտաւորեցնում են լեռ գնալու ժամանակ՝ իրանցից մէկի համար (կաբա) տանել, միւսին՝ «բալլըդ», երրորդին «չուխապի շալար», ուրիշին՝ մի ուրիշ բան և ալըն:

Պանդխտի սիրտը լցում է հալընիքի կարօտով. նրանցից շատ շատերը ընտանեկաւոր մարդիկ են, թէև հազիւ երիտասարդական ծաղիկ հասակում: Ինչեր չեն անցնում նրա մտքից. քանի քանի անուններ են նրա միտքը գալիս: Խուլ և լուիկ հառաչանքը դուրս է թռչում նրա տխուր հոգուց: Ո՞ր մէկին օգնէ. նա հէնց օգնելու համար տուն ու տեղը ձգել, սիրելիներին թողել, կարիւր-կուրբաթ է գարձել, որ մի քիչ փող աշխատի և նրանց օգնէ, բալց տնից, դեռ մի քանի ամիս չանցած, արդէն նոր-նոր ցաւերի և նեղութիւնների ձայներ է լսում. նրանից օգնութիւն են ուղում:

Միթէ նա մեռակ կարող է ալդ բոլոր ցաւերին վերջ տալ: Պանդխտական դառն աշխատանքով ձեռք բերած փողով հալիւ. նա իր պարտքը կը տալ և մի երկու կարիք կը տեսնի, ինչ պիտի լինեն հապա միւս պարտքերը: Հապա թիւրքական կառավարչական տուրքերը, որոնք ջուր են կտրւում գիւղացու աշխատանքը և նրան օրական հացից զրկում: Ձէ, նա ուժ չունի ալդ բոլոր նեղութիւններին դէմ դնելու համար. դեռ նա հասած չէ ալդ գիտակցութեան: Եւ ահա ախօրալ պանդխտը՝ հանգիստը կորցրած և լաւ օր տեսնելու չոքը կտրած, առնում է ընտանիքը և անձնատուր լինում Սև ծովի ալիքներին — Կովկասեան ափերն անցնելու համար: Արապիսով մէկ անգամ Կովկասեան ափերն հասած՝ պանդխտողը հալընիքից բոլորովին հեռանում է և անդառն գաղթական դառնում:

Կովկասեան ափերի ախօրան թիւրքահալ գաղթականներից շատերը սկզբում արդպէս են եկել ալս կողմերը՝ — մեռակ, առանց ընտանիքի: Եւ ապա միաձն՝ երբ տեսել են, որ ալստեղ իրանց սարսափեցնող տուրքեր չկան, հացը ուրիշը չէ խլում, թութո՜ւնի լաւ գործ կալ, ալդ բոլորը ինչ

խօսք որ նրանց մոռացնել պիտի տալին իրանց աւերակ հալոհնիքը, ինչ-
քան էլ անմոռանալի և գեղեցիկ լինէր:

Գեռ մինչև սլոօր էլ հալ գաղթականը սարսափով է լիշում հալոհ-
նիքում անցկացրած օրերը և տեսած նեղութիւնները: Իսկ երբ խօսքը
դալիս է տուրքերի վրայ, ծալրակեղ լուսաշատութիւն է դուրս թռչում
նրա բերանից: Հալը լուսը կտրել է, թէ Թիւրքիայի ձեռքի տակ կարելի
է ապրել և հանգիստ գտնել: Նրա բոլոր աշխատանքը տուրքերին չէ բա-
ւականանում. էլ ինչպէս մնալ ալդպիսի երկրում: Ապրելու համար մնում
է երկու միջոց՝ կամ մաքառել, դէմ դնել ալդ նեղութիւններին և կամ թող-
նել ամեն բան և փախչել: